ДӘРІС 6. Алтын Орданың әлеуметтік және саяси-әкімшілік құрылымы. Алтын Орда және орыс жерлері (1 сағат)

Мақсаты:
Алтын Орда мемлекетінің әлеуметтік құрылымын, саяси-әкімшілік жүйесін және орыс жерлерімен қарым-қатынасының ерекшеліктерін ашып көрсету.

Міндеттері:
Алтын Орданың мемлекеттік басқару құрылымын талдау;
Әлеуметтік стратификация мен билік иерархиясын сипаттау;
Алтын Орда мен орыс жерлері арасындағы саяси-экономикалық қатынастарды түсіндіру;
Бұл байланыстардың өркениеттік маңызын айқындау.

Алтын Орданың мемлекеттік құрылымын қарастырмас бұрын ең алдымен моңғолдар өздерінің мемлекетін қалай атады және мемлекетті қоршаған көршілер оны қалай атаған деген сауалдараға жауап беру қажет.

Моңғолдардың дәстүріне сай моңғол билеушілері өздеріне бөлініп берілген жерлерді өздерінің рулық иеліктері деп санады, ал Сарай тағының хандары өзінің мемлекеттің жай ғана «ұлыс» деп атаған. Тоқтамыс ханның өз мемлекетін Ұлы ұлыс деп атаған жарлығы сақталып қалған. Бұндай эпитетті дипломатиялық хат алысуларда державаның күштілігін көрсету үшін басқа хандар жа жиі-жиі қолданған.

Алтын Орда
Территориясы
Астанасы
Алтай тауынан Дунай өзеніне дейінгі аймақты алып жатты
Алғашында Еділ бойындағы Сарай-Батуда болса, кейін Сарай-Беркеге көшірілді.
Батый хан-Алтын Орданы құрушы монғол ханы. 1227-1255 жылдары билік жүргізді.

Жошы ұлысының атауына қатысты еуропалық және азиялық деректерде неше түрлі атаулар қолданылған. Араб жылнамаларында Жошы ұлысын белгілі бір уақытта басқарған ханның есімімен этникалық толықтырулармен: «Берке, Ұлы татар ханы» , «Тоқта, татар ханы», «Өзбек, солтүстік елдердің басшысы», «Тоқта хан, Сарай және қыпшақ жерлерінің иесі», «Дешті Қыпшақ ханы Тоқта» деп атайды. Кейбір араб және парсы авторлары Алтын Орданы Жошы ұлысы, Бату ұлысы, Берке ұлысы, Өзбек ұлысы деп те атаған. Бүкіл Алтын Ордадан өткен еуропа саяхатшылары П.Карпини және В.Рубрук ескі терминдерді «Командар елі», «Комония», «татар державасы» деп қолданады. Рим папасы Бенедик XII хатында Жошы ұлысын «солтүстік Татария» деп атаған. Орыс жылнамаларында оңтүстіктегі көршілерін этникалық терминінің көмегімен анықтаған. XIII ғасырдың соңғы он жылдығында ғана «Орда» атауы пайда болып, ол Жошы ұлысының ортақ жалпы атауына ие болып, аталған мемлекет толық құлағанға дейін қолданылған.

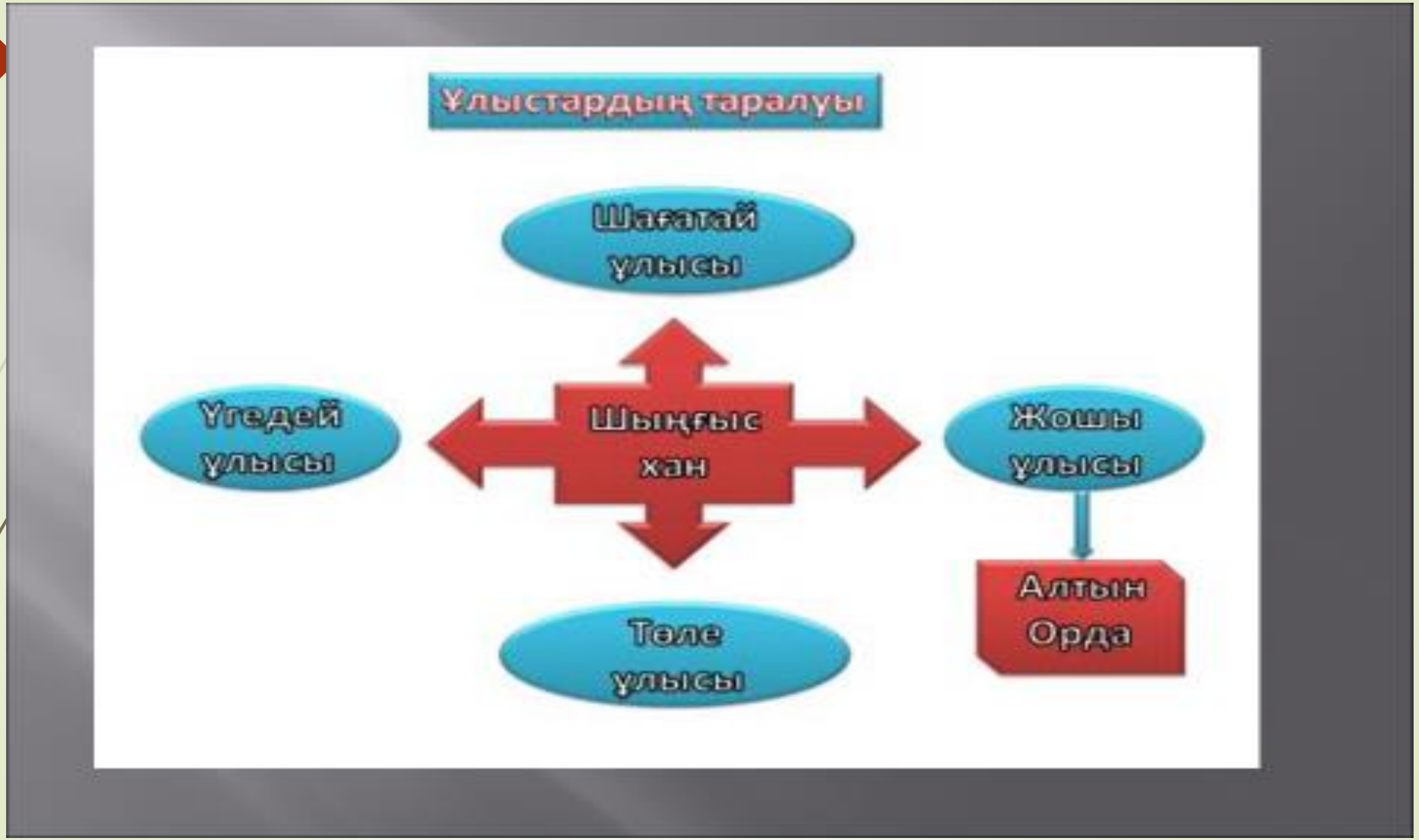
Ұлыстардың таралуы
Шағатай ұлысы
Үгедей ұлысы
Шыңғыс хан
Жошы ұлысы
Алтын Орда
Төле ұлысы

Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрылысы

Алтын орданың күшеюі

1236-1242 жылдар аралығында Батысқа жасаған жорықтары нәтижесінде Алтын Орданың шекарасы батысқа қарай кеңейді.

Солтүстік Кавказ, Қырым бойы, Орыс кінәздіктері, Шығыс Европа елдері өздерінің тәуелділігін мойындап, алым-салық төледі.

Саяси және экономикалық жағынан Берке мен Өзбек хандарының кезінде жақсы дамыды.

Берке хан Египет сұлтаны Бейбарыспен байланысты күшейте түсті. Екі ел арасында мәдени, әскери, сауда, діни байланыстар орнады.

Берке хан –Монғол империясына тәуелділігін мойындамай, бүкіл монғолдық құрылтайға қатысудан бас тартуы.

Берке хан мұсылман дінін қабылдайды, Әзірбайжан жерінде мешіт салдырады. Үргеніш, Бұхара қалаларымен байланысты күшейтеді.

Алтын орданың күшеюі

Меңгу-Темір (1266-1280ж) Византияға қарсы 1271 жылы жорық жасайды.

Тохты хан (1290-1312ж)-Иран, Кавказ елдерімен сауда байланысын жандандырып, Египет елімен тығыз байланыста болады.

Өзбек хан (1312-1342 ж) қалалық өмірдің дамуына көңіл бөлген. Сарай-Беркеде жаңа ғимараттар салдырған. Мұсылман дінінің таралуына себебін тигізген. Мұсылман діні мемлекеттік дін болып жарияланған.

Ал, «Алтын Орда» атауына келсек Бату хан негізін қалаған қалалардың ізіде қалмаған кезде пайда болды. XVI ғасырдың екінші жартысында алғаш рет «Казанцев жылнамасында «Алтын Орда» немесе «Ұлы Алтын Орда» деген сөз тіркесі пайда болады. Оның пайда болуы ханның қонысымен, нақтырақ айтсақ ханның киіз үйінің қымбат мата және алтынан жасалған бай әшекейлеріне байланысты болды. XIV ғасыр саяхатшысы хан шатырын: «Өзбек алтын шатыр деп аталатын шатырда отырада. Ол алтын жапырақтары бар ағашқа тартылған. Ортасында аяқтары күміспен қапталған және қымбат тастармен әшекейленген тақ орналасқан» деп сипаттаған. «Алтын Орда» терминінің XIV ғасырда орыс жерлерінде күнделікті тілде қолданылғанына күмән келтіруге болмайды, дегенмен сол уақытта жазылған жылнамаларда бұл сөз тіркесі кездеспейді. Бұл кезеңде орыс жылнамашылары «алтын» сөзін жақсылықтың, қуаныш пен жарықтың синонимі ретінде қолданғандықтан, бұл сөзді өздерін «езгіге» ұшыратқан мемлекетке қатысты қолданудан бойларын аулақ ұстаған болулары да ықтимал. Сондықтан «Алтын Орда» атауы жылнамаларда моңғол жаулапаушылығының барлық қорқынышы ұмытыла бастаған кезеңде ғана айналымға енген деуге негіз бар.

Ал, енді Алтын Орданың Моңғол империясындағы орны туралы мәселеге тоқталайық. Алтын Орда құрылған кезінен бастап дербес мемлекет ретінде өмір сүрген емес, сондай-ақ оның билеушілері де тәуелсіз басшылар ретінде саналмады. Алғашында Жошы және оның ұрпақтарының иеліктері мен басқа да моңғол ханзадаларының иеліктері заң жүзінде әкімшілік орталығы Қарақорым болған біріккен империяны құрады.

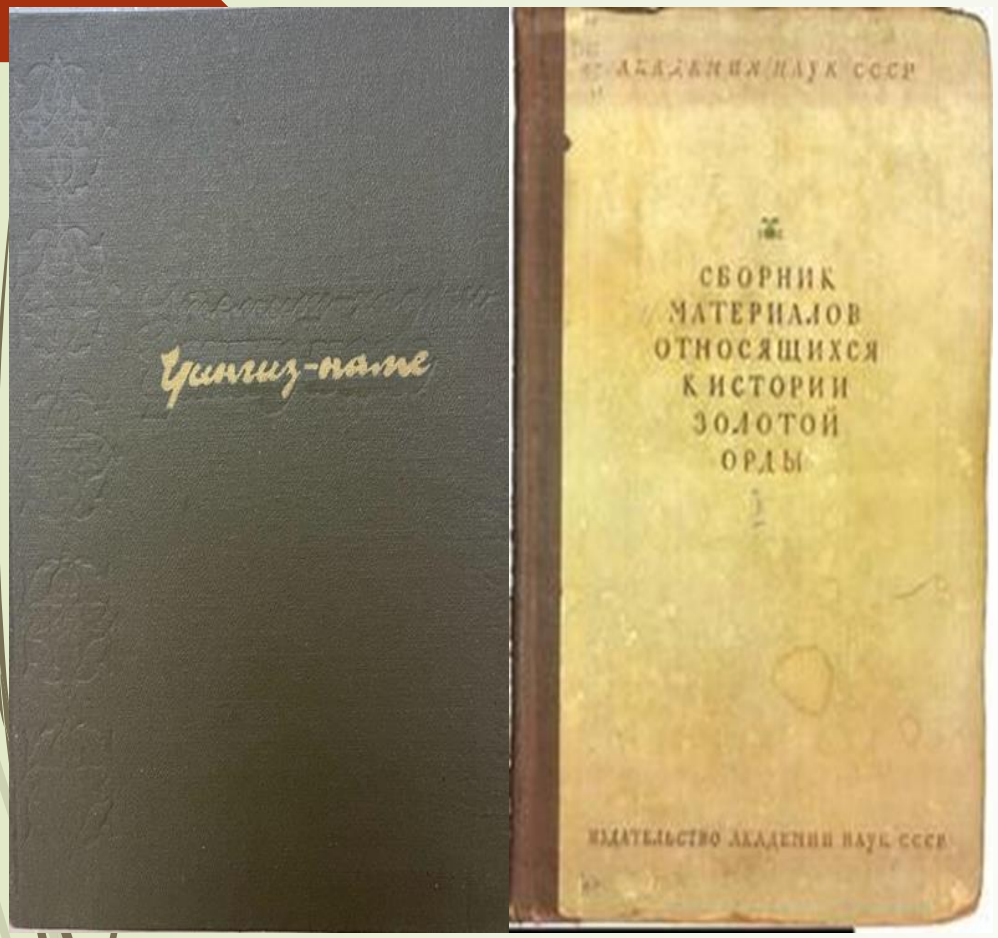

Бұл жерде қалған хан Яссы заңының бабтарының бірінде көрсетілгендей моңғолдар жаулап алған барлық аумақтардан түскен табыстардың бір бөлігін алып отыруға құқылы болды. Мұндай жүйенің болуы үлкен империяның ыдырауын болдырмау үшін ойластырылған еді. Тек орталық билік болып саналатын Қарақорым ғана маңызды экономикалық және саяси мәселелері шешетін болған. Империяның шет аймақтарынан аса алыс орналасқан орталық биліктің алғашқы кезеңде беделді болуы тек қана Шыңғыс ханның абыройы мен даңқының арқасында ғана байланысты болды. Тек осы жағдайға қатысты ғана Бату және Берке хандар Қарақорымға қатысты «әділеттілік, бағышыштылық, достық пен бірлік» жолын бұзбай ұстанып отырды.

XIII ғасырдың 60 жылдарында Қарақорым тағы үшін Құбылай мен Арықбұға арасында күрес басталды. Жеңіске жеткен Құбылай астананы Қарақорымнан Қытай территориясына Ханбалыққа (Пекин) ауыстырды. Бұл уақытта Алтын Орда билеушісі, Арықбұғаны қолдаушы Меңгу-Темір осы сәтті пайдаланып Моңғолиядағы астананы, Шыңғыс ұрпақтарының қарашаңырағын тастағанына байланысты Құбылайды бүкіл империяның билеушісі ретінде мойындаудан бас тартады. Осы уақыттан бастап ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты Алтын Орда өзінің толық тәуелсіздігін алды. Империя жеке бөліктерге бөлініп кетті.

Алтын Орда саяси егемендігін алған кезде мемлекеттің осы күнге дейін құрылған және бішама жақсы дамыған ішкі мемлекеттік жүйесі болды. Бұл жүйе Шыңғыс ханның Моңғолияға орнатқан жүйесінің көшірмесі болғандығына таң қалуға болмайды. Мемлекеттің кейбір аудандарында Батыйдың бауырлары басқарған жеке ұлыстар болды. Шыңғыс хан мемлекеті дамуының ерте кезеңіндегі сияқты Бату да өз бауырларына ұлыстар бөліп берді.

XVII ғасырдағы белгілі тарихшы Әбілғазы қызықты факт келтіреді. Шығыс еуропаға Моңғолдар шабуылы аяқтаған соң, моңғолдар Дешті Қыпшапққа қайтады. Бату өзінің ағасы Орда Еженге бұл жорықтың аяқталуына сен көмектестің деп оған 15 мың отбасынан тұратын халықты бөліп берген. Сонымен Алтын Орданың құрылған кезеңде Жошы ұлысы Жошының 14 ұлына бөлініп берілді. Әр ұлыстағы ханзада өзін жеке билеуші ретінде есептеді. Алтын Орданың құлау уақытында бұл тенденция айқын көрінді. Бату билік құрған кезде бүкіл Жошы ұлысының бірлігі сақталды. Әрбір билеуші ханға қызмет көрсетті. Территорияны бөлумен бірге мемлекеттің басқару аппараты құрылды. Алтын Орданың Бату мен Берке хандар билеген кезеңін ұйымдастыру кезеңі болды деуге болады. Бату жалпы мемлекет заңдарының негізін қалады, оны қалған хандар сақтады. Ақсүйектердің иеліктері қалыптасты, шенуніктер аппараты пайда болды, барлық ұлыстарды байланыстыратын пошта қызметі жұмыс атқарып, салықтар мен міндеткерліктердің мөлшері мен түрлері тұрақтанды. Бату мен Берке хандар билігі абсолютті хан билігінің жарқын көрінісі болды. Билік пирамидасының ең басындағы хан далада көшіп қонып жүрген, туыстары мен әйелдерімен бірге жылжымалы ордасында өмір сүрді. Хан мемлекет істері бойынша жалпы басшылықты жүзеге асырды.

Жеке салалар бойынша көптеген шенеуніктер қызметін құру керек болатын. Алтын Орданың мемлекеттік жоғарғы басқару әкімшілігінде ең жоғарғы екі қызметіқалыптасты. Бірінші беклербек – ол қолына іс жүзінде бүкіл билікті шоғырландырды. Ол әскердің қолбасшысы болды. Сондай-ақ Басқа мемлекеттермен дипломатиялық қызметті бақылап, жоғарғы сот инстанциясының құықтарын иленді (бұлайша бар билікті бір адамның қолына шоғырландыру олардың шын мәнінже Ноғай, Мамай сияқты дербес билеушілерге айнлауына да әкеліп соқты)

Екінші жоғарғы мемлекеттік қызмет уәзір – оның қолында жоғарғы атқарушы билік болды. Орталық органы диван деп аталды және хатшылар басқаратын палаталардан (қаржы, салық, сауда және мемлекеттің ішкі саяси өмірінің басқа да салалары) тұрды. Олардың негізгі қызметі салық жинау және жаулап алынған халықтардың сыйлықтарын қабылдап алу еді.

Басқару сатысында беклербек және уәзірден кейінгі сатыда әскербасшылар - ұлысбегілер (әмірлер, мыңдық басшылары, түмендіктер) және шенеуніктер тұрды. Басқару аппаратына байланысты қызметтер: шекарашы - тамға жинаушы, таразшы - салық жинаушы, елші - жиналған алым-салықтарды Ордаға алып келуші және дипломатиялық қызметтерді орындаушы қуғыншы, бұқала - шекаралық қарауылдардың басшысы, тақтұла - пошташы, жәмшік қызметінің басшысы. Бұдан басқа жарлықтарда ұсақ қызметтер - құсшы, тасымалдаушы, базар бақылаушысы туралы мәліметтерде кездеседі. Алтынордалық шенеуніктер категориясын және олардың иерархиясын бізге дейінгі жеткен хан жарлықтары мен грамоталындағы титулдарды зерттеу арқылы Г.А. Федоров-Давыдов орнатқан болатын.

Бекіту сұрақтары

Алтын Орда мемлекетінің басқару жүйесінің ерекшеліктері қандай болды?
Әлеуметтік құрылымның негізгі топтарын атаңыз.
Салық және әскери жүйенің қандай түрлері болған?
Алтын Орда мен Русь князьдіктері арасындағы қатынастардың сипаты қандай?
Бұл қатынастардың мәдени және тарихи маңызы неде

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтын орда және Қазақ хандығы / Б.Б. Кәрібаев, М.С. Ноғайбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 180 б
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – М.–Л., 1937.
3. Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* – М., 1960.
4. Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды.* – М., 1985.
5. Қазақстан тарихы. – Т.2. – Алматы, 2010.
6. Трепавлов В.В. *Степные империи Евразии.* – М., 2018.
7. Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World.* – Harvard, 2021.